

TÜRKÇE AD BİLİM (ONOMASTİK)'DE HAYVAN ADLARI

İDRİS KARAKUŞ*

Türk dili bir problemler yumağı içerisinde. Bunun sebebi nedir? XVIII'inci yüzyılda Geoffrey Lewis'e göre¹ dilimizde 120 bin kelime varken, bu gün niçin ve nasıl 40 bin kelimeye düşmüştür? Türk kültür dairesi daralıyor mu? Türk kültürü zaafa mı uğramıştır? Kültürel aşınmanın sebebi ne olabilir? Yoksa, kültürümüzün aynası ve taşıyıcısı olan Türkçe, muarrızlarının gayreti ile mi zayıflamıştır? Zayıflık, kültür değişmelerinden mi kaynaklanmaktadır? Dilimiz, bozkır kültüründen yerleşik kültüre doğru yaşadığımız bir değişiklikten ne derecede etkilenmiştir?...

Dilimiz ile ilgili problematik, Türk dili dün nasıldı, bu gün ne durumdadır, yarına doğru hareket seyri (müspet-menfî, genişleme-daralma) hangi yönde olabilir? şeklindeki soruların araştırılıp cevaplandırılması ile tespit edilebilir ve çözüme kavuşturulabilir.

Bütün bu sorulara cevap bulmak şu an için mümkün değildir. Biz, hayvan adları ve bunlara bağlı kelimelerin dilimizdeki rolü (kültürü yansıması bakımından) üzerinde durmak, Ad Bilim (Onomastik)'deki² durumunu incelemek, Türkçe'ye katkılarını göstermek ve ayrıca adların kültürü yansıttığına dikkat çekmek istiyoruz.

Kültür tarihimizin büyük âlimi İbrahim Kafesoğlu şöyle bir tespitte bulunuyor: "İnsanın tabiat kuvvetlerine hâkim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın beşerî hayat üzerindeki tesirleri düşünülürse, bozkır ikliminin de çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışına, düşünce tarzı, inancı ve dünya

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu APK Şube Müdürü.

¹ Geoffrey Lewis, "Sadeleşme Dilinizi Zayıflattı", *Hürriyet Gazetesi*, 4 Mart 1988.

² Türkiye'de Dil Bilim'in otoritelerinden sayılan Prof. Dr. Doğan AKSAN Ad Bilim hakkında şunları yazıyor: "1- Anlambilimle yakınlığı olan, ancak yöntem bakımından ondan ayrılan ve sözcük-kavram ilişkisine önem veren bilim dalı. Bu daldaki çalışmalarda herhangi bir kavramdan hareket edilerek bu kavramın herhangi bir dilde nasıl anlatım bulduğu ve anlatımda hangi etkenlerin rol oynadığı incelenir. Bu alana geniş adbilim adını verebiliriz. 2- Genellikle her dilde özel ad sayılan öğeler üzerinde duran ve özel adları kökenbilgisi, tarihsel gelişme yönünden ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilimdir... Çeşitli dalları vardır" (Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 32).

görüşüne, örfü ve geleneklerine, kısaca “kültür”üne tesir yapacağı kolayca kabûl edilir... Türkler bozkırlı oldukları için kültürleri de gelişme ve muhteva itibariyle bütün diğer toplulukların kültürlerinden ayrılık gösterir.”³

Türklerin hayatında, hayvan otlatmaya elverişli yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı gelişen çobanlık ve besiciliğin (besleyiciliğin) önemli bir yeri vardır. Bu sebeple Türk kültüründe hayvanlar müstesna bir yer tutar.

Türkler hayvanların deri ve yününden giyim eşyalarını temin etmişler; etinden, sütünden ve bunlardan yapılan yiyeceklerden faydalanarak gıdalarını almışlar; kemik ve boynuzlarından başka şekilde istifade etmişlerdir.

Eski Türk ekonomisi büyük ölçüde hayvancılık üzerine kurulmuştur. Türkler hayvan ve hayvanî gıdalar satmışlar, hububat ve giyim eşyası almışlardır.

Türklerin büyük bir kısmı sürüleriyle geçinmişlerdir. Bunlar koyun, keçi, at, deve, öküz sürüleridir. Koyun sürüsüne “ağayıl/ağıl”, at sürülerine “ılgı/ılkı/yılkı”, deve sürülerine “kaytaban”, öküz ve inek sürülerine “nahır, sığır” adını vermişlerdir.

Türkler besledikleri hayvanlardan et, süt, kaymak, tereyağı, yoğurt, peynir, kıymız, kımrın ve tarasun gibi yiyecekler elde ederek gıdalarını sağlamışlardır.

Türklerde debbağlık, saraçlık, çizmecilik, ayakkabıcılık ve semercilik gibi millî zanaat kolları hayvancılıktan dolayı doğmuştur. Kalpak, kürk, kaftan, keçe, kilim, cicim, halı, heybe, çuval, çadır, harar, bardak (ayak: deve ayağından yapılan bardak), sürahi (öküzün sak kemiğinden yapılır) gibi eşyalar, hayvanlardan elde edilen malzemelerle yine hayvancılık sayesinde gelişen zanaat dallarında yetişen ustalar tarafından yapılmıştır ve tarihin derinliklerinden günümüze kadar gelişerek yaşayıp gelmiştir.⁴

Türkler, bazı kuşlara değişik seviyelerde kutsallık izafe etmişler kurdukları devletlerin bazılarının sembollerini hayvanlardan seçmişlerdir

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 3. bs., İstanbul, 1984, s. 201.

⁴ Geniş bilgi için bkz., Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, KB Yayınları, İstanbul 1976; Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981; Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, TDAV Yayınları, İstanbul 1983; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 1, KTB Yayınları, 2. bs., Ankara 1985 ve *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, KTB Yay., 2. baskı, Ankara 1985.

(Kurt, kartal, at, değişik kuşlar, ejderha gibi); ayrıca her oymağın (kabile, omak) bir damgası ve kuşu vardır.⁵

Hayvanlar, Türk kültüründe o kadar önemli yer tutmuştur ki, Türkler takvimlerini bile hayvan isimleri ile tespit etmişler ve hayvanların özelliklerini dikkate alarak zamanlarını ayarlamışlar ve belirlemişlerdir.⁶

Türkleri, hayat tarzı, hayvanlara önem vermeye zorlamıştır. Tarih boyunca dilimize girmiş, bir kısmı hayatiyetini kaybetmiş, bir kısmı bu gün hâlâ canlı olarak dilimizde kullanılan hayvan adları ve bu hayvanlarla ilgili olarak doğmuş kelimeler vardır. Bozkır kültürünün temeli hayvancılığa dayandığı için, Türk insanı ile hayvanların sıkı münasebeti olmuştur. Bu sebeple Türkçe’de hayvanlarla ilgili pek çok kelime doğmuş, kelime grupları ve cümle kalıpları meydana getirilmiş ve değişik şekillerde kullanılmıştır. Hayvan adları; hayvanlardan elde edilen yiyecek, giyecek ve malzeme adları; bunlardan doğan yeni kelimeler Türk dilinin hazinesini oluşturur. Bu hazine, Türkçe’yi besleyen en büyük kaynaklardan biridir.⁷

Dilimizden başka dillere geçmiş kelimelerin pek çoğu hayvancılıktan dolayı doğmuş kelimelerdir. Meselâ yoğurt İngilizce’ye “yogurt, yoghurt, yoghourt” Fransızca’ya “yogourt” Almanca’ya “yoghurt/joghurt” şeklinde Türkçe’deki imlâsını koruyarak geçmiştir.

Hayvanlar adlandırılırken genel olarak şu esaslara uyulmuştur:

- 1- Rengine göre adlandırma;
- 2- Biyolojik yapısına göre adlandırma (Yaradılışındaki eksiklikler veya vücut yapısına göre);
- 3- Huyu ve hareket kabiliyetine göre adlandırma;
- 4- Sahibine göre adlandırma;
- 5- Yaşına göre adlandırma;
- 6- Cinsine ve cinsiyetine göre adlandırma;
- 7- Kullanış alanlarına göre adlandırma...

⁵ Ebülğazi Bahadır Han (Haz: M. Ergin), *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, Nu. 33, İstanbul, s. 48-52.

⁶ Rıza Nur, (Haz: E. Kılıç), *Türk Tarihi*, C. 12, Toker Yayınları, İstanbul 1981, s. 227-242; ve dipnotu 3 ve 6’te adı zikredilen eserler.

⁷ Kaynak eser olarak bkz.; H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1987; Mahmut Kaşgarlı, (Çev: B. Atalay): *Divanü Lügat-it-Türk Tercemesi*, C. 1.2.3., TDK Yayınları, Ankara 1972; Yusuf Has Hacıp, (Haz: R.R.Arat): *Kutadgu Bilig*, TDK Yayınları., 2. bs., Ankara 1979; O. Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB Basımevi, 1. baskı., İstanbul 1973.

Bütün hayvanların bu esaslara göre adlandırılmadığını da ayrıca belirtmeliyiz. Bir avcı kuşun avına dik dalıp avlaması şahhan şahin adını; yine bir avcı kuşun yüksek ve yalçın kayalıklarda yuva yapması ve yere indikten sonra hareketinin yavaşlaması kartal adını; başka bir kuşun havalanmak için biraz koştuktan sonra kalkması toy adını; başka birinin çok uysal olmasından dolayı koyun adını; bir diğnerinin inatçı olması vesilesiyle katır adını; başka bir hayvanın atılarak koşmasından ötürü at adını alması onomastik açısından önemli bir husustur.

Adlandırma ile ilgili şu örnekler fikirlerimize delil teşkil etmektedir: Mor koyun, ala inek, kör keçi, yağız at, kara tavuk, sarı kedi, kulağı kesik it, boynuzu kırık keçi, topal tay, memesi kör inek, benli boz, deli koyun, koca öküz, erkek dana, sarı düve, deli tosun, ala inek, gücük eşek, güdük köpek, Necib'in kısırak...

Hayvanlarla ilgili kelime servetimiz o kadar zengin ki, bir olaya ayrı ayrı kelimeler kullanılmıştır. Hanımlar doğurur; doğmak fiili doğrudan kullanılmıştır. Hayvanlarda doğum hâdisesi "doğmak" fiili kullanılmadan başka başka kelimelerle ifade edilmiştir: Kuşlar yavrular, koyun ve keçi kuzular, inek ve camız (manda) buzalar, at kulunlar, tavuk cücükler...

Hayvanların her birinin Türkçe'de çağrılma, sürülme, kovulma uzaklaştırılma ve durdurulmaları için kullanılan ayrı ayrı kelimeler vardır. Bu olaylarla ilgili bazı kelimeler ve ses taklitleri de yazılamamaktadır. Birkaç örnek verelim:

Hayvan Adı	Çağrılma	Sürülme	Kovulma Uzaklaştırma	Durdurma
Köpek	Kâh kâh geh geh konulan adı ile	kiş kiş hoovruha (ha yavru ha)	çık, çık hadi, hayt, oşt oşt	—
İnek	biçi biçi bici bici pi pi pi	ho ho	ho ha keç keç	
Öküz	—	ho ha	—	dovvah
At	Adı veya ıslık ile	deh deh çuh çuh	hay hay	dırrıs

Eşek	—	deh	—	çüş
Tavuk	bili bili cü cü yazılamayan bir ses	kiş kiş	kişt	—
Koyun	yazılamayan bir ses	hey hey	kis kis	yazılamayan bir ses

Halkımız hayvanları tasnif ederken yüzer, gezer, uçar olarak ayırır. Gezer hayvanları ayrıca büyük baş-küçük baş, kümes hayvanları, tek toynaklı -çift toynaklı, evcil-yabanî gibi ayrı bir tasnife tâbi tutar.

Türkçe'de hayvan adları, hususî adı dışında yer adı (toponim), kabile-soy adı-lâkap (Etnonim) ve şahıs adı (Antroponim) olarak da kullanılmıştır.

Türk kültür tarihi içerisinde hayvan adlarının yer adı (toponim) olarak kullanılmasına birkaç örnek:

- Koç Dağı (Kırıkkale-Keskin'de bir dağın adı)
- Öküz Ölen (Keskin-Kevenli Köyü'nde bir mevki adı)
- Kartal (İstanbul'da bir semt adı)
- Aygır Gözler Suyu (Kars'ta bir gölün adı)
- Atkaracalar (Çankırı'nın bir ilçesinin adı)
- Koyunlu (Niğde'nin bir köyünün adı)
- Keçiören (Ankara'da bir ilçe adı)
- Bozkurt (Kastamonu'da bir ilçe adı)
- Keçili (Kırıkkale'nin merkeze bağlı bir kasabasının adı)

Hayvan adlarının kabile-soy adı-lâkap (Etnonim) olarak kullanılmasına birkaç örnek:

Karakeçili Aşireti (Sögüt, Ahlat, Adilcevaz, Suruç gibi ilçelerimizde ve Kırıkkale'nin kendi adlarıyla Karakeçili ilçesinde yaşayan Türkmen aşireti)

Karakoyunlu Aşireti (Keskin'de ve bazı bölgelerde yaşayan Türkmen aşireti)

Bozkurt (soy adı)
 Kurtoğlu (soy adı)
 Karakoç (soy adı)
 Camuzoğlu (soy adı)
 Öküzçüler (Sülâle adı)
 Deli Kurt (Lâkap)

Süreççi Ali (Davar ve inek alış verişiyle uğraşan bir kişinin lâkabı)

Hayvan adları genellikle şahıs adı (Antroponim) olarak kullanılmıştır. İnsan adları daha çok din orijinli olur; Fakat teşbih (benzetme) yoluyla insanlara hayvan adları da verilmektedir. İşte bir kaç örnek:

Öküz Paşa (Tarihte bir Türk büyüğü)
 İt Barak Han (Eski Türk tarihinde bir yiğit adı)
 Kılıç Arslan (Türk hükümdarı)
 Bozkurt (şahıs adı)
 Kaplan (şahıs adı)
 Kartal (şahıs adı)

Türk milletinin hayvanlara duyduğu sevgi türkü, mani, ninni, hikâye, masal, deyim ve atasözlerine de yansımıştır:

Mani : Kara tavuk kaz gibi
 Kanatları saz gibi
 Dönüp dönüp bakıyor
 Nişanlı kız gibi
 (Tarafımızdan Keskin'de derlenmiştir.)

Ninni : Dandini dandini dastana
 Danalar girmiş bostana
 Kov bostancı danayı
 yemesin lahanayı
 (Derleyen: Şükrü Elçin, *Türk Halk Edebiyatına Giriş'ten*)

Türkü : Aşağıdan Yusuf Paşam gelirken
 Bileğine güvenenler mert olur
 Şahin kocasa da vermez avını
 Aslı kurttur kurt yavrusu kurt olur.
 (Dadaloğlu-Koşma'dan)

Allı turnam bizim ele varırsan
 Şeker söyle, kaymak söyle bal söyle
 Oy gülüm gülüm

Tutmuyor elim

Kırıldı kolum

Turnalar hey

(Keskin'li Hacı Taşan; *Allı Turnam*'dan)

Bozlak : Ala geyik olsam geçmem kıyından
Yeşil ördek olsam içmem suyundan
Garip turna olsam uçmam boyundan
Bağrını yerlere vur Kızılırmak
(Kırşehirli Âşık Said,
Kızılırmak Bozlağı'ndan)

Destan : KOCA ÖKÜZ DESTANI

Bir dilek diledim Kadir Mevlâ'dan
Bir çift öküz verdi bahara doğru
Yüklettim otuz beş uruple arpa
Dönderdim yönünü şehere doğru

Koştuk geldik Yaşçabel'in başına
Sarılan boş kalmaz Hakk'ın peşine
Her iş biter sen yorulun boşuna
Yan yan bakışları harara doğru

Yarıya varmadan öküz yoruldu
Kolum kaldı, kanatlarım kırıldı
Perişanlık yakamızdan sarıldı
Kulağını uzatıyor tekere doğru

Gayrı anladım ki öküz yoruldu
Yatsı namazını burda kılacak
Dedim "arkadaşlar nasıl olacak?"
Göyürdüm öküzü pınara doğru

Bir su içti yarısını dökerek
Bir diz vurdu sinirini bükerek
Girdim suya kuyruğundan çekerek
Güç bela çıkardım kenara doğru

Yusuf'un var bir öküzü ziyade
Dede "koş gidelim, kalma burada"
Üç oğlu var bağışlasın hem Hüdâ
Hem de uzatmasın nazara doğru

Serdai oynadı beynimin tası
 Çektiğim büsbütün yoksulluk yası
 Elime geçerse bir zehir tası
 İçer de giderim mezara doğru

(Keskinli Aşık Serdai-XIX. asır.
 Tarafımızdan derlenmiştir.)

Dilimizde, hayvan adları kullanılarak meydana getirilmiş pekçok deyim ve atasözü bulunmaktadır. İşte birkaç örnek:

At sahibine göre kişner.
 Kedi'nin gözü Sıçan deliğindedir.
 Kurt kocayınca Köpeğin maskarası olur.
 Domuz'dan bir kıl çekmek.
 Abıl'ın Kaz'ı gibi bakmak (Agop'un Kaz'ı gibi yutmak).
 Koca Öküz'ün kiblesi belli olmaz.
 Altına attığın her İnek'ten emen biri olmak
 (Kırk İneğin memesinden emmek).
 Camız'ın göle yattığı gibi yatmak.
 Avrat malı ile Manda'lı olmak.
 Arslan yatağından Bozkurt otağından belli olur.
 Denize düşen Yılan'a sarılır.
 Koç'a boynuzu yük değil.
 Horoz ölür, gözü çöplükte kalır.
 Armudun iyisini Ayı yer.
 Deve büyük ama Eşegin arkasından gider.
 Koyun'un kaval dinlediği gibi dinlemek.
 Köpeğin duası kabul olsa gökten kemik yağardı.
 Isıracak İt dişini göstermez.
 Keçi'nin çıktığı taşa oğlağı da çıkar.
 Tilki tilkiliğini ispat edene kadar post elden gider.
 Düşmanın Karınca ise de sen onu Fil zannet.
 Bulanık suda Balık avlanmaz.
 Alacağına Şahin, vereceğine Karga...
 Ayının kırk meseli var kırkı da ahlat üstüne.
 Çaykuşu çay taşıyla vurulur.
 Kartal'ın pençesine düşmek.
 Gülün kadrini Bülbül bilir.
 Maymun iştahlı olmak.
 Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez.

Erkek culuk(hindi) gibi kabarmak.
 Fare geçer yol olur.
 Sıçan gibi kaçacak delik aramak.
 Akrep etmez, akrabanın akrabaya ettiğini.
 Güvercin'den mal mı olur Hasan'ım, uçar gider.
 Papağan gibi ne çok çenen var.
 Damına Baykuş konmak.
 Leyleğin ömrü lak lak ile, bizimki şak şak ile...
 Arı'yı balı, bülbülü dili sevdendir.
 Kelebek gibi pervane dönmek (olmak).
 Her Kuş'un eti yenmez.
 Pekmez gibi malın olsun Antakya'dan Sinek gelir.
 Anlayana Sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az.
 Tekeden süt çıkarmak.

Onomastik'te hayvan adları ile ilgili yapılacak bir çalışma için şöyle bir çerçeve programın yapılması lâzım geldiğine inanıyoruz:

- 1- Hayvanların kaynak eserlerde ne şekilde adlandırıldığı;
- 2- Adlandırmaların neye göre yapıldığı;
- 3- Hayatın hangi safhasında ne işe yaradığı ve kullanım alanları. İnsan ve toplum hayatında hayvanlar;
- 4- Düşünce dünyamıza ne şekilde girdiği. İnanç ve törenlerde hayvanların yüklendiği işlevler;
- 5- Yargı ve düşünce kalıplarında ana tema olarak ne şekilde kullanıldığı;
- 6- Sonuç.

Bir kültürdeki hayatı kavrayış ve manâlandırış, bir dildeki somut ve soyut isimlerin nasıl oluştuğuna bakılarak da hükme bağlanabilir. Çevremizdeki varlıklara verdiğimiz adlar, onlarla kurduğumuz ilişkinin ve geliştirdiğimiz kültürün özel anahtarlarını vermesi bakımından dikkate değerdir.”⁸

Dil, kültürün belirleyici unsuru olup taşıyıcılık işlevini görür. Hayvanlar kültürümüzün önemli bir parçası olduğu için hayvanlarla ilgili olarak Türkçe'de pek çok kelime doğmuştur. Bu kelimeler dilimize zenginlik ve ifade gücü katmaktadır. Bu sebeple hayvan adları ve hayvanlarla ilgili olarak doğmuş kelime, terim, deyim ve mecazların Ad Bilim (Onomastik)'de önemli bir yeri vardır ve bu konuda akademik seviyede araştırmaların yapılması lâzım gelir.

⁸ Sadık K. Tural, Türkçe'nin Eğitimi ve Öğretimi doktora programındaki “Dil Sosyolojisi” konulu derslerin notlarından, 1992.

